

НАУКОВІ РОЗВІДКИ

Володимир МАСЛИЧУК

КІЛЬКА БІОГРАФІЙ

ДІЯЧІВ УКРАЇНСЬКОЇ ОСВИТИ XVIII–XIX ст.

(Іван Переверзєв, Федір Каруновський, Іван Халанський)

Діяльність світських діячів і педагогів, поява перших наукових праць емпіричного ґатунку на східноєвропейських теренах – це питання досить важливе не лише в контексті постання навчальних закладів і започаткування дослідницької традиції. З ними пов'язане розуміння особливостей подальшого історичного процесу на цих землях, змін пріоритетів у навчанні та появи освітніх осередків, обміну між “столицею” та “провінцією”, ролі місцевої спільноти та реакції на педагогічні ініціативи. Уся ця проблематика зберігає свою актуальність, виводячи на інші цікаві аспекти історичних студій.

Створити колективний портрет освітян кінця XVIII – початку XIX ст. неможливо без виокремлення найпримітніших постатей. Відтворення їхніх біографій дуже добре віддзеркалює добу переходу від духовної до світської освіти. Та головним є відкриття (чи перевідкриття) самих цих постатей – як відповідь на нові виклики, що постають перед гуманітарними науками, а також у зв'язку з публікацією нових джерел.

Іван Переверзєв

Іван Переверзєв привернув до себе увагу досить пізно, хоча на його особу зважив був іще Дмитро Багалій, написавши в 1898 р. окреме, хоч коротеньке, енциклопедичне гасло про нього [2]. А от у ранішому «Списку слобідсько-українських письменників і просвітян» [9] Переверзєву місця не знайшлося, дарма що його укладач Петро (Петер) Кеппен мав харківське коріння, бувши сином місцевого лікаря Йогана Кеппена (який мав би знати Переверзєва особисто). Мабуть, на тлі відкриття університету та появи в місті його професорів особа цього діяча давніших часів виглядала занадто скромною.

Іван Панасович Переверзєв був чи не найяскравішим представником Просвітництва в Харкові. Йому заведено приписувати авторство «Топографічного опису Харківського намісництва» (редакції 1788 р.) [див.: 33; 23, с. 13-56], що є важливим джерелом для вивчення місцевої минувшини та етнографії

[див.: 12; 23; 26]. Повноцінне відкриття Переверзєва припало на пізніші часи; пов'язане воно з новим сприйняттям згаданого «Топографічного опису...» й особливо історичної передмови до нього. Укладений у першій половині 80-х рр. XVIII ст., цей текст має дві основні редакції, одна з яких вийшла друком 1788 р. і була перевидана Д. Багалієм 1888 р. [32]. Містивши чимало етнографічних даних, опис являв собою джерело з неабияким потенціалом, що й було використано в радянський час у харківському підручнику з джерелознавства Марії Литвиненко [див. 11, с. 130-134]. «Археографічна революція» в українській історіографії кінця 80-х – початку 90-х рр. XX ст., потреба в публікації бодай основних джерел з української історії спонукали до передруку «Описів Харківського намісництва» (це видання зладив Василь Пірко [23]). «Топографічний опис...» 1788 р. мав надзвичайне значення для вивчення інтелектуального підґрунтя українського національного руху: тут уперше з просвітницьких позицій окреслено територію проживання українців (під назвою *Южная Россия*), тобто започатковано «мапування» (окреслення національної території) [36, с. 400]. Тому появу цієї праці Роман Шпорлюк прирівняв за її значенням до видання «Енеїди» Івана Котляревського 1798 р.

Іван Переверзєв був першим викладачем історії та географії в Харківській колегії (1773/1774 навч. рік) – і це є найраніша згадка про окреме викладання цих дисциплін в українських колегіях [див. 28, с. 127]. Був він і першим місцевим світським мовознавцем: у 1782 р. вийшли його «Стислі правила російського правопису Малоросіянам на вжиток згідно з властивостями Українського діалекту» [25]. Узявши за один із пунктів відліку «український діалект», Переверзєв прагнув завести до літературної мови українську фонетику та водночас надавав перевагу російській лексиці та граматиці [див.: 5, с. 132; 38, с. 388; 37, с. 44]. Уведення цієї книжки в науковий обіг досить важливе для історії мовознавства та, зокрема, нормотворчих практик на початковому етапі.

Таким чином, постать Івана Переверзєва, «перевідкрита» в наукових студіях кінця XX – початку XXI ст., виходить унаслідок цього на провідні позиції з погляду закорінення гуманітарних дисциплін на теренах, де він діяв.

Хоча доробок Переверзєва увагою не обійдено, біографічні відомості про нього потребують уточнень. Уперше їх елементи подав митрополит Євгеній (Болховітінов) у «Словнику російських світських письменників», що вийшов друком 1845 р. Для такої довідки він мав власний резон, бо, вочевидь, Переверзєв викладав у Воронізькій семінарії під час навчання там майбутнього митрополита. Інформація від Євгенія стала хрестоматійною:

Колезький асесор, навчався в Харківській Духовній Колегії, а потім був за вчителя у Воронізькій семінарії до 1780 р.; звідти знову повернувся до Харкова і був насамкінець директором Харківського народного училища; помер у Харкові, 1794 р. [3, с. 116].

За Болховітіновим, Переверзєв написав два твори: «Топографічний опис...» та «Стислі правила...» (щодо останніх митрополит припустився помилки, подавши за дату їх виходу друком 1788 р. [3, с. 117]; насправді книжка мала два видання: 1782 та 1787 рр.). Ці відомості від Євгенія набули статусу безсумнівних, переходячи з видання до видання. Перший передрук їх мав місце в «Харківському календарі» 1886 р. [8, с. 141]; потім ці біографічні окрушини некритично й без деталей відтворив Багалій [пор. 2]. Єдина невелика дискусія спалахнула щодо того, чи був Переверзєв автором «Топографічного опису...» (виданого анонімно) [див. 23, с. 6–7]. Зрештою, як і в інших намісництвах, статистичний довідник, природно, не міг бути плодом праці однієї людини; однак його публікація потребувала зведення матеріалу, редагування, супроводження етнографічними та побутовими довідками, написання історичної передмови. Саме цей “редакторський” процес і накладає персональний відбиток на опис. Для сусіднього Чернігівського намісництва це зробив Панас Шафонський; що ж до опису Харківського намісництва 1788 р., то за найімовірнішого автора цієї праці слід уважати Переверзєва. Зокрема, прецікаве свідчення про нього навів Євгеній Шмурло. Воно чомусь не мало розголосу, хоча містить опосередкований доказ вірогідності написання Переверзєвим історичної передмови до «Топографічного опису...» й дає підстави вважати його першим світським істориком у Харкові. У праці Є. Шмурла є витяг із рукопису, збереженого в Воронізькій семінарській бібліотеці, про те, що вчитель риторики Переверзєв

[...]першим запровадив у Воронізькій семінарії навчання історії, географії та російської граматики без всякої для навчання тих предметів настанови. Він самостійно використовував на це вільні від ординарних класів години і навчав своїх учнів історії та географії великою мірою без книги самою лише оповіддю. Мав-бо пам'ять щасливу, так би мовити, історичну [35, с. 37].

За цим же документом дослідник подав певнішу дату відставки Переверзєва з Воронізької семінарії: червень 1778 р.

Праця над загальною тематикою, пов'язаною з історією освіти, дозволила повніше з'ясувати основні дані щодо перебігу життя цієї непересічної, принаймні на місцевому рівні, постаті. Як чиновник Харківського намісництва і директор народних училищ, він мав формулярний список, складений 31 липня 1795 р. у зв'язку з намірами нагородження вчителів [ЦДІАУК, ф. 1709, оп. 2, спр. 2575, арк. 8 зв. і 9] (ця дата заперечує твердження Болховітінова про смерть Переверзєва 1794 р.). Зазначено, що на той час губернському секретареві (знову ж не колезькому асесорові, а вищому чинові) Іванові Переверзєву було 45 років, що дає змогу датувати його народження 1750 або 1751 рр. Він був шляхетського стану (мав відзнаки і грамоти), хоча відомостям про це не бракує докладності.

Реєстр учнів “класу риторики” Харківської колегії 1762–1763 рр. теж дає Переверзєву (13-літньому) високу характеристику: “бистрий на розум і з ро-

ду сумлінний”. До колегії він прийшов у 1759 р., будучи сином “Новооскільської протопопії села Волотова Георгіївської церкви диякона померлого Афанасія” [ЦДІАУК, ф. 1973, спр. 2124, арк. 10 зв.] (тобто на той час Переверзев уже був сиротою). Наступна згадка ще цікавіша: в 1768 р. колегію відвідав новий білгородський єпископ Самуїл Миславський, якому викладачі й учні влаштували урочисту зустріч. Серед них були й студенти додаткових класів (світського закладу при колегії). Промовою єпископа привітав, зокрема, учень “італійського класу” “дворянин” Переверзев, який говорив італійською мовою про користь навчання [див. 10, с. 205]. Із цих джерел випливає, що в 1759–1769 рр. він опанував повний курс Харківської колегії, включно з філософією та богослов'ям, а також учився в додаткових класах при ньому; відтак до 1775 р. вчителював у цьому ж таки закладі, викладав латинську та російську граматику, красномовство й географію. Із 1775 по 1778 рр. Переверзев працював у Воронежі, де навчав у семінарії “наук риторичних”. Оскільки риторичний клас передбачав певну свободу в викладанні (головним було дати слухачам основи різних знань), Переверзеву вдалося не без успіху впровадити елементи історії та географії.

Що робив Переверзев на початку 1780-х рр., залишається нез'ясованим. Логічним виглядає припущення, що то була чиновницька служба, однак цей здогад потребує підтвердження. За 1786 р. є звітка про його призначення на посаду інспектора до Харківського казенного училища, але їй суперечить інший документ – власне прохання Переверзева настановити його інспектором, датоване вереснем 1787 р. [див. ЦДІАУК, ф. 1709, оп. 2, спр. 1046, арк. 4]. Нарешті, в січні 1789 р. він був підвищений чином до губернського секретаря й став директором “народних училищ”. За дружину він мав доньку губернського секретаря Івана Белоконова (прізвище в документі нечитке) Мар'ю; в подружжя була донька Анастасія. Ці відомості, нехай далеко не вичерпні, все ж окреслюють канву життя Переверзева.

З інших джерел, а саме з документації Ізюмського народного училища за 1790-і рр., можна з'ясувати й приблизну дату смерті Переверзева. З огляду на свої службові обов'язки він листувався з його доглядачами в найрізноманітніших справах¹. Останній лист за його підписом датований 18 червня 1796 р. [ДАХО, ф. 761, оп. 1, спр. 1, арк. 40]. А вже 1 вересня губернське начальство повідомляло доглядача Петра Горленського, що у зв'язку зі смертю Переверзева керувати училищами призначено відставного капітана Гаврила Захарова [див. там-таки, арк. 44]. Тож помер Переверзев улітку 1796 р.

Директування Переверзева над училищами Харківського намісництва належить до обійдених дослідницькою увагою питань. Фактично він очолив

¹ Дуже цікавий у цьому плані лист Переверзева (автора мовного посібника) до Петра Горленського від 10 липня 1795 р.: “Вась прошу подтвердить учителямъ, чтобы они не призирали грамматическихъ правилъ, но больше бы старались оныя знать и на дѣлѣ исправно наблюдать...” [ДАХО, ф. 761, оп. 1, спр. 1, арк. 37].

у цьому адміністративному утворенні переведення училищної реформи. На те була імператорська вказівка, датована 3 листопада 1788 р.: “На перший час відкрити в губернському місті Головне, й там-таки по найвизначніших містах малі народні училища” [ЦДІАУК, ф. 1709, оп. 2, спр. 1364, арк. 10]. Незважаючи на певні перепони та незмогу ефективно контролювати такий – доволі великий на ті часи – заклад, як Харківське казенне училище (колишні “додаткові класи” [див. 14]), упродовж 1790–1796 рр. за керівництва Переверзева з’явилося спершу Головне народне училище в Харкові, а пізніше й два “малих народних”. На їх відкриття була внесена дуже невелика сума від місцевого громадянства: лише 471 карбованець [див. ВРФТ ІЛ НАНУ, ф. 37, спр. 360, арк. 7]. Тож при створенні та функціонуванні училищ повсякчас відчувалася фінансова скрута. Головне народне училище в Харкові урочисто відкрили 4 березня 1789 р. за участі білгородського єпископа Феоктиста (Мочульського) та губернатора Івана Пашкова.

Цікаво, що до вчителювання в Головному народному училищі Переверзєв (можливо, за вказівкою з вищих органів) залучив нових людей, не пов’язаних із “казенними класами”: математичних наук мав навчати Семен Туранський, історичних наук – Іван Єфебовський; учителем першого класу та малювання став Іван Вакуловський, другого класу – Гаврило Ординцов, учителем німецької мови – Омелян Ходовський [див. ЦДІАУК, ф. 1709, оп. 2, спр. 1364, арк. 13 і зв.]. Училище, як зазначалося в статуті, мало бути чотирикласним. Вочевидь, заходами Переверзева (принаймні, про це пізніше писатиме І. Вакуловський) в училищі постала невелика бібліотека, в якій були здебільшого підручники [див. ДАХО, ф. 267, оп. 1, спр. 5, арк. 1 і зв.].

Документація Головного народного училища збереглася досить добре. Попри надаване йому сприяння, цей заклад за всіма параметрами значно поступався казенному (в Харкові обидва ці училища та колегія були географічно розташовані майже поряд). Якщо на початку функціонування (не без впливу Переверзева) вдалося набрати аж 172 учнів, то влітку 1795 р. в училищі викладали вже згадані п’ятеро вчителів і було 67 учнів, найбільше (30) – у першому класі [див. ЦДІАУК, ф. 1709, оп. 2, спр. 2534, арк. 3].

Чотирикласне Головне училище мало за правилами імперії п’ятирічну програму (в четвертому класі навчалися два роки). Згідно зі статутом, у ньому вивчали російську, латинську та німецьку мови, малювання, арифметику, політичну історію, географію, “природничу історію”, геометрію, архітектуру, механіку та фізику, до чого додавалися ще священна історія та Закон Божий (цей розпорядок наведено в першій звітній документації училища 1790 р.) [див. там-таки, спр. 1364, арк. 1–3]. Навчання було доволі регламентованим і церемоніальним, з іспитами-переведеннями з класу в клас [див. там-таки, спр. 2534, арк. 1–2]. Наскільки дотримувалися цих настанов, невідомо.

Примітною функцією Головного народного училища в Харкові став вишкіл кадрів для “малих училищ” намісництва. Власне, мало не всі вчителі

провінційних закладів опановували “вчительську методу” в Головному народному училищі, яке набувало ознак першого світського педагогічного навчального осередку в Харкові.

Головне народне училище в описаному вигляді не проіснувало й десяти років, але воно вписало значущу сторінку в історію освіти в Харкові, будучи спробою заснувати навчальний заклад поряд з уже наявними. Вочевидь, воно допасовувалося до імперської регламентації, давало поверховіші знання й мало меншу чисельність учнів, ніж казенне училище (“класи”). Та в усякому разі його функціонування свідчило про прогрес освіти в Харкові.

Адміністраторський хист Переверзева зреалізувався не лише в Харкові, а й у слобідській провінції. Протягом 1790 р. малі народні училища відкрилися в колишніх полкових містах Сумах, Охтирці, Ізюмі [див. ЦДІАУК, ф. 1709, оп. 2, спр. 1364, арк. 1-14]. У 1793 р., з появою нових учительських кадрів, за керівництва Переверзева відкрито малі училища в Богодухові [див. там-таки, спр. 2419, арк. 10], Вовчанську [див. там-таки, спр. 2075, арк. 2-5], Валках [див. там-таки, спр. 925, арк. 4 і зв.], Лебедині [див. ДАХО, ф. 267, оп. 1, спр. 64, арк. 16 зв. і 17]. Щоправда, три останні училища, тобто Вовчанське [див. ЦДІАУК, ф. 1958, оп. 1, спр. 790, арк. 1-2], Валківське та Лебединське [див. ДАХО, ф. 3, оп. 7, спр. 154, арк. 1-11 і зв.], а також іще одне “мале” в Харкові (Архангельське) [див. ВРФТ ІЛ НАНУ, ф. 37, спр. 360, арк. 7] не змогли функціонувати й закрилися після смерті Переверзева (їх відновлено вже в ХІХ ст.).

За директорування Переверзева всього в Харківському намісництві відкрилося десять училищ. Це був найвищий показник серед українських земель – намісництв у складі Російської імперії. Як представник Просвітництва, Переверзев виявив притаманний цьому напрямові синтетизм, будучи істориком, географом, мовознавцем, вчителем і адміністратором; вихованець Харківської колегії, він активно просував світську освіту в Харкові.

Що вирізняє Івана Переверзева? Народжений поза українською етнічною територією і, вочевидь, змалку потрапивши до Харківського колегії, він, певно ж, добре відчував різницю між великоросійським і українським “діалектами” та “звичаями”. Добре знав він і мови чужинецькі – та про його можливі мандрівки нічого не відомо, як, зрештою, й про те, чиїх впливів він зазнав (і наскільки). З епістолярію знайдено тільки певну кількість службових листів. Подальші архівні студії (дотеперішніми дослідниками дещо занедбані) заповідають імовірні нові відкриття щодо особи Переверзева.

Федір Каруновський

Однією з найвидатніших постатей в середовищі вчителів училищ і гімназій на початку ХІХ ст. був Федір Каруновський. “Відкрили” його історики досить пізно (завдяки археографічним публікаціям); їхні згадки про нього мають характер побіжних.

Уперше відомості про Каруновського подав Володимир Василевський. Характеристика вчителя, що пішов на конфлікт із директором Полтавської гімназії Іваном Огневим, не знайшов спільної мови з колегами, був емоційно неврівноваженим і зловживав алкоголем, у нього вийшла доволі негативна [див. 6, с. 231, 248–250]. Та бодай мимохідь Василевський відзначив і інші сторони цієї особистості: Каруновський не занехаяв науки й досліджував околиці Полтави та Полтавську губернію.

По-справжньому відкрито Каруновського після виходу друком у 1997 р. «Описів Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст.». Цей важливий збірник документів, упорядкований Тетяною Ананьєвою, містить «Топографічний опис Полтавської губернії, складений старшим учителем Полтавської губернської гімназії Федором Каруновським 1809 р.» [22, с. 192–230]. Публікацію здійснено з оригінального рукопису Каруновського, збереженого в Санкт-Петербурзькому відділенні Архіву Російської академії наук. Учитель адресував його Академії, зазначаючи власне прагнення надавати їй відомості про Полтавську губернію. Цей твір являє собою визначну пам'ятку: автор підійшов до свого завдання з позицій природознавця й почасти етнографа, звертаючи увагу на причиново-наслідкові зв'язки та використовуючи елементи власного емпіричного досвіду; характеристика тваринного та рослинного світу в нього супроводжується численними коментарями та спростуваннями забобонів, що свідчать, як на тому наголошує Мирослав Борисенко, про настанову на застосування наукових підходів [див. 4].

Складений ним опис губернії – це один із найдетальніших трактатів про місцеві флору й фауну, корисні копалини (зокрема, Каруновський помилково вважав, що біля Полтави мають бути поклади вугілля) та систему господарювання – навіть із підрахунком кількості вуликів з бджолами та коней по повітах. Його “просвітницька” спрямованість виявляється в тяжінні до приробирування реальних доказів: щоб перевірити наявність мінералів чи рослин, згаданих у тексті, автор сам мандрував, відвідуючи в вільний від праці час полтавські околиці; окрім того, він пропонував власні проекти благоустрою (як-от укріплювати ґрунти глиною, запобігаючи наступові піску).

Природознавчі дослідження Каруновський прагнув доповнити етнографічними й історичними даними, подаючи досить цікаві факти про приручення мешканцями диких тварин чи утримування їх в оселях (бабаків, ласок, їжаків, вужів). Загалом він досить ретельно описав звичаї та забобони, поширені серед “малоросіян”, і схвально відгукнувся про їхню чесність і простоту, не забувши, однак, й про такі їхні вади, як лінощі та пияцтво.

“Малоросійському мові” автор опису признає “слов'янський корінь” і водночас констатує, що польський вплив “зіпсував” це наріччя і віддалив його від великоросійського. За його оцінкою, то є мова груба, але багата та виразна. В окремій табличці він навів українські та російські слова для порівняння перших із другими [див. 22, с. 228].

Біографію Каруновського ще й дотепер заведено переповідати на основі дуже фрагментарних даних від Василевського. Цю прогалину дає змогу почасти заповнити документація Харківської навчальної округи (що її центральним закладом був місцевий університет), збережена в Державному архіві Харківської області. Вона свідчить, що Каруновський був непересічною постаттю і помітним науковцем на тодішньому Лівобережжі. Народився він імовірно, поблизу Полтави десь наприкінці 1770-х рр., студіював у Переяславській колегії, відтак був спрямований до Санкт-Петербурзької вчительської семінарії (інституту), де вчився, вочевидь, на викладача “природничої історії” і наблизився до наукових кіл, зокрема до президента Академії Ніколая Новосільцова та академіка Васілія Севергіна.

У документах засвідчено участь Каруновського в експедиціях академіка Севергіна до “Фінляндії” (у сьогодишніх реаліях – до Карелії) [див. ДАХО, ф. 667, оп. 283, спр. 50, арк. 15 і зв.]. Це дозволило Каруновському набути цінного досвіду в проведенні досліджень і шуканні мінералів, описі довкілля. Власне, вплив праць Севергіна, основоположника російської мінералогії й помітного діяча Просвітництва в Росії, дуже відчутний у текстах Каруновського; особливо його описи Полтавської губернії мають стилістичні та структурні риси, спільні з визначною книжкою Севергіна «Огляд російської Фінляндії або мінералогічні та інші спостереження, зроблені під час подорожі нею 1804 р.» [30]. Як і Севергін, Каруновський залюбки описував етнографічні особливості місцевого населення, хоча подекуди робив це значно емоційніше, ніж столичний академік.

Севергін навіть просив, за словами Каруновського, залишити його при Академії, однак у Полтаві залишалася мати новоспеченого вчителя, чиї інші сини (Федорові брати) загинули під час альпійського переходу Суворова; а позаяк сестри Каруновського теж помирали, він поїхав доглядати стареньку до Полтави [див.: ДАХО, ф. 667, оп. 283, спр. 50, арк. 15; 6, с. 249]. Одружений Каруновський був із донькою (?) колезького асесора Федора Васильківського з повітового містечка Валок (у Слобідсько-Українській губернії) [див. ДАХО, ф. 667, оп. 283, спр. 92, арк. 1, 6].

Із березня 1808 р. Каруновського поставили учителем “природничої історії” в Полтавській гімназії на прохання з Санкт-Петербурзького “університету” [див. 28, с. 387]. Документація про роботу Каруновського стосується лише короткого періоду: із 1808 по 1811 рр. Учитель зазначав, що в Полтаві протягом 1808–1809 рр. він, іскориставшись з “гойної тамтешньої книгозбірні”, написав шість праць. Конфлікт із директором гімназії та училищ Полтавської губернії І. Огнєвим змусив Каруновського покинути Полтаву й перейти до Новгород-Сіверської гімназії в квітні 1810 р. [див. ДАХО, ф. 667, оп. 283, спр. 50, арк. 1]. Та в усякому разі головніші писання Каруновського (невеликі обсягом) мають зв’язок передусім із Полтавською губернією та її адміністративним центром Полтавою.

У Новгороді-Сіверському Каруновський упродовж 1810–1811 рр. не покидав активної діяльності, протягом року він зібрав для гімназії шість штофів мінеральних тіл (зорганізував мінералогічний кабінет), гербарій з 60-ти рослин, знайдених в околицях міста, написав скорочений курс “філософії ботаніки” та підручник з основ комерції “вітчизняною мовою”, поданий на розгляд в Училищний комітет Харківського університету [див. там-таки, спр. 57, арк. 1, 13-14, 17]. Дбав він і про розширення бібліотеки Новгород-Сіверської гімназії, бо потребував для викладів певних книг із природознавства [див. там-таки, спр. 51, арк. 1-2].

У 1811 р. Каруновський домагався дозволу скласти іспити на посаду ад’юнкта з мінералогії в Харківському університеті [див. там-таки, спр. 69, арк. 2], або, принаймні, прохав про переведення з Новгород-Сіверського до Слобідсько-Української гімназії в Харкові, прагнучи мати доступ до викладів і професорів, контакти з “ученим товариством”; як причину він наводив і те, що в Новгороді-Сіверському йому не пасувало підсоння [див. там-таки, спр. 77, арк. 4 і зв].

Тим самим роком датується остання згадка про Каруновського як уже померлого на той час колишнього вчителя Чернігівської гімназії [див. 34, с. 115]. Сам він ще в травні 1811 р. нарікав на місцевий клімат такими словами: “[...]здоров’я моє розхитав до такої міри, що життя моє близьке до свого занепаду” [ДАХО, ф. 667, оп. 283, спр. 77, арк. 4 зв.]. Документальні відомості про його смерть походять із тієї ж таки Новгород-Сіверської гімназії. У листі від її директора Івана Халанського до училищного комітету Харківського університету стверджено, що вчитель помер від сухот 19 липня 1811 р. і наступного дня був похований [див. там-таки, спр. 86, арк. 1-2].

Оцінюючи бодай коротко радше безрадісний життєвий шлях цього гімназійного вчителя, слід констатувати, що захоплення фахом і налаштованість на наукові студії, можливо й вітані, практичної заохоти не знаходили. Каруновський був досить примітним діячем Просвітництва на Лівобережжі, він сполучав у своїх дослідях різні науки; однак брак “ученого товариства”, неможливість дістати підтрим чи розпочати зміни в провінції ускладнили його долю, не дали зреалізувати неабиякий потенціал, закладений у ньому. Хочеться сподіватися, що дальша праця в архівах дозволить виявити епістолярій і праці Каруновського, уточнити й деталізувати його біографію.

Іван Халанський

Іван Халанський – досить непересічна особа в українській історії початку XIX ст., де в чому й визначальна для характеристики освітніх процесів на тодішній Лівобережній Україні; низка робіт з історії Новгород-Сіверської гімназії [16; 18; 24] подають фрагменти біографії та перелік заслуг першого її директора. Постать Халанського вивів і Олександр Оглоблін у знаних просопографічних нарисах «Люди старої України», де директора училищ

пов'язано з новгород-сіверським патріотичним гуртком і відзначено його важливу просвітницьку діяльність [див. 20, с. 262-269]. Біографію Халанського Оглоблін розглянув побіжно, з популярними нотками в її викладі, з сумнівними моментами та занадто хвиткими взагаленнями. Вочевидь, дослідник скористався з формулярного списку Халанського (не надто прозорого, але частково підтвердженого джерелами), і радше приділив увагу його оточенню та самому краєві (Новгород-Сіверщині), аніж характеристиці цього діяча.

Приблизна дата народження Халанського – 1747 р. Гадка Оглоблина, що Халанський навчався в Харківській колегії, підтверджується документами – як і припущення про місце його народження. Згідно зі списком студентів класу риторики Харківської колегії за 1762–1763 рр. Іван Халанський (на 1763 р. – шістнадцятирічний юнак) вступив до закладу 1758 р. як “Яблунівської протопопії села Халань Афанасіївської церкви священика Йоана син” [ЦДІАУК, ф. 1973, оп. 1, спр. 2124, арк. 10 зв.] (у цьому ж класі риторики вчився й І. Переверзєв). Оцінка успіхів Халанського посередня: “понятень” (тобто “похіпний”). Село Халань розташоване на теренах покордоння, де поруч живуть росіяни і українці (ще й тепер у Білгородській області Російської Федерації є села з компонентом *Халань* у назві – відгідронімній).

Далі – аж до 1780-х рр. – біографія Халанського потребує реконструкції, хоча можна мати надію, що документи, дотичні до його життя впродовж 1760-х – 1770-х рр., іще знайдуться. Є факти певно засвідчені, як-от добре знання ним латини та французької мови (з приводу останньої виникає гадка, що молодий Халанський продовжив студії поза Харковом, імовірно в столиці). Оглоблін досить детально відтворив “формулярний список” Халанського (не без зміщення деяких дат) – цей документ мені вдалося відшукати в архіві Новгород-Сіверського намісницького правління. У 1774 р. Халанський (“із студентів”) почав працювати канцеляристом у петербурзькій Комерц-колегії; та вже з наступного року він перейшов на військову службу – як реєстратор, призначений в Охтирський гусарський полк хорунжим; із березня 1778 р. він – полковий “квартирмістер” Українського гусарського полку, з грудня 1780 р. – капітан. Таку військову кар’єру можна розцінити як дуже непогану й навіть стрімку. Брак згадок про 1770-і роки в біографії Халанського – тема для досліджень. Пояснення потребує й його небажання повідомляти про свою службу до 1780-х рр.

14 червня 1784 р. Халанський на пропозицію генерал-прокурора Александра Вяземського був призначений прокурором Новгород-Сіверської “верхньої розправи” в ранзі колезького асесора. За характеристикою Оглоблина, то було “поважне місце серед новгород-сіверської бюрократії” [20, с. 263]. Згідно з “формулярним списком” за 1784 р. Халанський, власник дев’яти душ кріпаків у селі Халані Новооскільського повіту Курського намісництва, був на тоді неодруженим [див. ЦДІАУК, ф. 206, оп. 1, спр. 261, арк. 74 зв. і 75].

Прокурорство Халанського в Новгород-Сіверському верхньому земському суді з 1784 р. до 1789 р. фіксує й «Родовідна книга Чернігівського дворянства» – з уточненням, що загалом на службу він прийшов у 1780 р. Типовим для шляхетства середньої руки було одруження Халанського десь під сорок років. За дружину він узяв доньку глухівського міського отамана (?) Варвару Іванівну Янович. Шлюб був досить вигідним, бо пізніше Варвара успадкувала частину села Туранівки між Глуховом і Новгородом-Сіверським. Родина Халанських була багатодітною: чотири сини (Василь, Андрій, Петро, Микола) та чотири доньки (Софія, Ганна, Марія, Олександра), що дожили до повноліття [див. 17, с. 363]. Незначний заробіток, що його мав Халанський, мусив іти на утримання родини. Просячи пізніше винагороди за багаторічну службу, Халанський домагався (як-от у 1818 р.) не просування “по чину”, а грошової компенсації [див. ЦДІАУК, ф. 2162, оп. 1, спр. 135, арк. 1].

Хід училищної реформи в Новгород-Сіверському намісництві можна простежити саме на прикладі діяльності Халанського. Не полишаючи прокурорської посади, він керував відкриттям і початком функціонування народних училищ. По створенні Головного училища в центрі намісництва ще два з’явилися наприкінці 1789 р. в найбільших містах Стародубі (12 травня 1790 р.) та Глухові (18 травня 1790 р.). У намісництвах колишньої Гетьманщини реформа загалом ішла мляво, але в випадку Новгород-Сіверського головного училища активна діяльність Халанського принесла певні плоди [пор. 14].

Від початку Халанському як директоріві була притаманна увага до забезпечення навчального процесу книжками. Уже в 1790 р. планувалося відкрити при училищі книгарню [див. ДАЧО, ф. 92, оп. 1, спр. 28, арк. 12]. У 1790 р. Халанський наполіг на придбанні для училища 179 історичних книжок в авдитора Васілія Рикова за 269 карбованців. У листопаді того самого року директор закупив у столиці книжок і приладів на 1400 карбованців. Заохочення кращим учням за публічне складання іспитів наприкінці 1792 р. – гарно оправлені книжки з директоровим підписом [див. ЦДІАУК, ф. 206, оп. 1, спр. 2385, арк. 1 зв. – 3]. Питання книжок і бібліотеки – одне з чільних у документації Новгород-Сіверського училища [див.: ДАЧО, ф. 92, оп. 1, спр. 28, арк. 18, 105; спр. 35, арк. 18; ЦДІАУК, ф. 2162, оп. 1, спр. 21, арк. 2 і зв.; 29, с. 16]. Таким чином, Халанський започаткував публічний доступ до книжок, хоча зберігалися вони, за спогадами Івана Лобойка (1810 р.), в непристосованому приміщенні та в жаклих умовах [див. 13, с. 38].

Ще одним кроком директора училищ стало побороення старої дяківської школи. Спроби підірвати вплив дяків і обмежити їхні навчальні практики Халанський робив, за даними Оглоблина (непевними) вже 1790 р., але, вочевидь, без успіху [див. 20, с. 265]. Сам Халанський писав із цього приводу, що учнів в училищах меншає через “забобон”, ніби без знань можна обійтися, через новий (ще не засвоєний) метод навчання та через “укорінений звичай”, що й є головним суперником училища [див. 31, с. 9-10]. Відчутних резуль-

татів боротьба зі старою освітньою традицією не дала (як і намагання монополізувати училищами та їхніми директорами доступ до знань). Зрештою, основні педагогічні настанови Халанського не були оригінальними. Він виступав за приступність освіти, дбав про належне вкомплектування бібліотеки, виявляв певний демократизм у стосунку до педагогів, намагався залучати фінанси до освітньої сфери. Ці ідеї знайшли продовження в усій подальшій кар'єрі новгород-сіверського директора.

Адміністративна реформа 1796–1797 рр. позбавила Новгород-Сіверський губернського статусу. Тамтешнє Головнє народнє училище мало стати повітовим, скоротити кількість предметів, учителів, класів. Але цього не відбулося – не в останню чергу завдяки діям самого Халанського. У цьому разі, як і потім у різних ситуаціях, він скористався з підтримки “малоросійської діаспори” в Петербурзі, – зокрема, директора Головного управління училищ Петра Завадовського та його свояка Йосипа Судієнка (чий будинок стояв у середмісті Новгорода-Сіверського), Олександра та Іллі Безбородьків. Пізніше Халанський здобув і прихильність малоросійського губернатора Михайла Миклашевського. До столичної чи губернаторської протекції – в обхід безпосередніх зверхників – Халанський повсякчас удавався під час свого директорування, створивши завдяки цьому практично незалежний від місцевого керівництва заклад, успішність якого до певної міри саме на цьому й ґрунтувалася. Задля досягнення цієї мети Халанський листувався з низкою інстанцій і впливових осіб [див. ІРНБУВ, ф. I, спр. 61403; ф. II, спр. 3614, 3615; ф. III, спр. 4915, 7180]. Виявлення та публікація цієї кореспонденції належать до важливих археографічних завдань.

До основних задумів Халанського насамперед належало поєднання освітніх парадигм. У листі, датованому 1799 р. й адесованому, вочевидь, чернігівському архієпископові, він просив, щоб священники, причет і паства (принаймні, якщо вони мешкають неподалік) відсилали своїх дітей до Новгород-Сіверського училища, випускники якого за п'ять років зможуть продовжити освіту в семінарії [див. ІРНБУВ, ф. III, спр. 7180. арк. 1 і зв.]. Таким чином, надання, зокрема, дітям священників початкової освіти в світському закладі мало усувати соціальні бар'єри в отриманні знань.

Щойно з'явилися чутки про утворення військово-навчальних закладів, Халанський у 1802 р. подав свої міркування в письмовому вигляді новому губернаторові Алексею Куракіну. У російських губерніях мали відкриватися військові школи (до трьох тисяч учнів у кожній), і на кожного учня планували виділяти до 200 карбованців на рік. Але, як писав директор, дітей із Малоросійської губернії до п'ятнадцяти років можна навчати в Новгород-Сіверському училищі, видавши на кожного належну суму [див. ІРНБУВ, ф. II, спр. 3615, арк. 1 і зв.]².

² Обидва ці проекти Халанського були певною мірою наївні й утопічні, адже в імперії тривало оформлення соціальних верств і корпорацій: духовенство та дворянство мали існувати

Окрім того, директор із помічниками планував звести для училища новий осідок (наявність повноцінних приміщень була передумовою успішної роботи тогочасних навчальних закладів, а тому будівництво належало до основних напрямів діяльності їх керівництва). У 1799 р. Халанський подав план будівлі нової школи, зроблений учнем 4-го класу Яковом Соломінім, до Комісії із заведення народних училищ. Пізніше, вже в 1805 р., міністрові Петру Завадовському було подано план перебудови й розширення училища, що його намалював син директора Василь Халанський [див. 21, с. 298, 300]. Малюнки та креслення супроводжувано й обґрунтуванням потреби в такому приміщенні [див. РДІА, ф. 730, оп. 1, спр. 126, арк. 33-34]. Із подальшої документації дізнаємося про перманентну присутність будівельної складової в планах Халанського, хоча здійснювалися ці проєкти лише почасти й повноцінного приміщення за життя директора так і не з'явилося.

Нарешті, освітні реформи імператора Олександра I та прихильність до перетворень нового губернатора Куракіна спонукали Халанського подати проєкт створення університету в Новгороді-Сіверському. Халанський низкою аргументів доводив приналежність міста як потенційного університетського осередку: славетне минуле, вдале розташування, наявність великої річки, підтримка місцевим населенням таких ініціатив. Були в проєкті й секуляризаційні мотиви (на що дотепер не звертано належної уваги). Під університет пропонувалося використати будівлі найбільшого в місті Спасо-Преображенського монастиря, перевівши ченців до Рихлівського Пустинно-Миколаївського монастиря за 50 верстов від Новгорода-Сіверського [див. 19, с. 592-597]. Цьому дещо “утопічному” проєктові явно бракувало конкретики (адже для відкриття університету слід було дістати попередню згоду місцевої спільноти, подбати про майбутні професорські кадри).

Власне, пріоритетними для Халанського протягом 1797–1808 рр. були питання статусні – з чим корелювали й зміни в навчальному закладі. Однак на 1804–1805 рр. у його діяльності припала нетривала перерва, можливо, спричинена суперечками з директором училищ Чернігівської губернії Михайлом Марковим (про що є інформація пізнішого часу) [див. 1, с. 49]. Сам Халанський тоді був призначений директором училищ Полтавської губернії, вочевидь, не без впливу професора Харківського університету та візитатора училищ “малоросійськими губерніями” Іллі Тимківського (інакше Тимковського). Халанський навіть намірявся перевезти й учителів, і прихильних учнів, і бібліотеку до Полтави, як видно з листа тому ж Тимківському [див. ІРНБУВ, ф. III, спр. 4915, арк. 1-2]. Відкриття нових і зміна старих училищ у ході імперської освітньої реформи потребували й кадрового наповнення; губернатор Куракін рекрутував ці кадри (і вчителів, і учнів) з Новгород-Сіверського училища, про що є відомості в іншому листі Халанського

малоросійському губернаторові Куракіну, датованому липнем 1805 р. [див. РДІА, ф. 730, оп. 1, спр. 126, арк. 31 і зв.]. Це певним чином загрожувало повноцінному функціонуванню в Новгороді-Сіверському навчального закладу, переведеному все того ж 1805 р. до розряду повітових училищ. Та Халанський усе ж залишився в Новгороді-Сіверському.

У листі Халанського до Тимківського від 19 липня 1805 р. уперше натрапляємо на свідчення про спроби перетворити Новгород-Сіверське училище на гімназію; принаймні, Халанський пише головному візитаторові Харківської навчальної округи про свої заходи щодо цього [див. ІРНБУВ, ф. III, спр. 4915, арк. 1-2]. Тут, напевно, відіграли роль і петербурзькі знайомства (училище відвідував міністр освіти П. Завадовський): щоб порушити питання про гімназію поза губернським центром, потрібен був підтрим у верхах. Халанський узагалі був майстер використовувати особисті зв'язки: до відкриття гімназії причинився й його зять, професор Харківського університету І. Тимківський, чий позитивні оцінки як інспектора (візитатора) навчального закладу та сприяння в проведенні документації через інстанції мали свій вплив. Та навіть після того, як проєкт гімназії був затверджений, створення підготовчого до неї повітового училища затяглося до червня 1808 р., а четвертий клас гімназії запрацював допіру в 1810 р. [див. 24, с. 27]. Важливо, що відкриття гімназії, закладу губернського статусу, певною мірою субординаційно незалежнито Халанського від дирекції Чернігівських училищ на чолі з Марковим (документи Маркова та Халанського йдуть окремо).

Новина щодо перетворення училища на гімназію, вочевидь, була дуже позитивно сприйнята місцевою спільнотою. Директор знову задумав перебудову “училищних” приміщень, надсилаючи університетському начальству на узгодження креслення свого сина [див. ДАХО, ф. 667, оп. 283, спр. 2, арк. 14]. Задіяність у цьому місцевих мешканців була очевидна. Халанський залучив до купівлі дерева для нових будівель новгород-сіверського теслю Олексія Чалого, зазначивши в листі, що понад двадцять років знає його як людину шановану. Притому й син, і онук Чалого (за спогадами цього останнього) надалі були учнями училища й гімназії [див. 7, с. 76]. З огляду на залучення місцевих мешканців до будівельних робіт, ремонтів і закупівель, значення навчальних закладів для міста було дуже велике.

До особистих ініціатив Халанського належало й збирання пожертв на нову гімназію вкупі з певною позикодавчою політикою. За згодою меценатів Халанський вкладав їхні гроші (як-от пожертву від Марфи Полуботок) на процент та під заставу. Ці ризиковані кроки мали б сприяти постійному надходженню коштів (зокрема, на утримування найбідніших учнів), але вдавалося це не завжди: наприклад, поміщики Носенки не змогли виплатити надсоток гімназії [див. ЦДІАУК, ф. 2162, оп. 1, спр. 83, арк. 1, 2, 9]. Економічний стан гімназії та училища був досить непевним і вимагав постійних звернень до вищих сановників, багатих купців і поміщиків.

Попри певні успіхи в роботі, й училище, й гімназія наражалися на проблему плінності вчительських кадрів, як завважив Іван Панаженко у своїй історії гімназії [див. 24, с. 32], маючи за основну причину такої ситуації (за 22 роки змінилося 14 учителів) недостатню матеріальну забезпеченість, – чим і зумовлювалися будівельні ініціативи директора, який прагнув надати вчителям бодай казенне житло. “Провінційне” розташування Новгород-Сіверського далеко від університетських осередків і столиць, напевно, не сприяло створенню стабільного вчительського середовища. Тому кадрова політика Халанського, спрямована на залучення та втримання вчителів, заслуговує на окрему згадку. За спогадами І. Лобойка, Халанський мало втручався в діяльність учителів і навіть дозволяв їм педагогічні вільності, як-от прогулянки з учнями [див. 13, с. 38]. Крізь пальці дивився він і на неофіційне утримання вчителем Михайлом Білевичем пансіону для дівчат [див. ЦДІАУК, ф. 2162, оп. 1, спр. 207, арк. 3 і зв.], яким дозволено було навчатися в училищі (однак не в гімназії). Уже під кінець життя Халанський зважився завести особливі предмети “під учителів”. Новаціями в закладі стали викладання “артилерії та фортифікації” вчителем Іваном Сбітнєвим (вочевидь, позначилася близькість Шосткинських порохових заводів), логіки та риторики, правознавства вчителем Македонським, хімії вчителем Герасимом Івановським. Названі предмети виходили поза основний курс і, напевно, становили принаду гімназії [див. там-таки, спр. 379, арк. 22].

Одна з основних соціально-педагогічних ідей Халанського – доступність освіти представникам усіх соціальних прошарків. Початки таких думок простежуються в заввагах Халанського з приводу публічних іспитів 1792 р.: він наголошував на тому, що з учнів Головного народного училища за навчання не береться жодної платні і до навчання залучаються й діти бідних батьків, а вчителі завжди мають пам’ятати, що вони, як вихователі, готують передусім члена суспільства [див. ЦДІАУК, ф. 206, оп. 1, спр. 2385, арк. 1 зв., 3]. На думку Халанського, доступ до освіти мав залежати від бажання й хисту учня. Директор виразно підкреслив у листі до візитатора училищ від Харківського імператорського університету Іллі Тимківського, датованому 19 липня 1805 р., що орієнтується на “загальне добро”, прагнучи, щоб і найбідніші діти могли навчатися “вищих” наук [див. ІРНБУВ, ф. III, спр. 4915, арк. 1]. Зокрема, непокоїли Халанського “незаможні” учні, нездольні заплатити за науку. Значне місце в історії Новгород-Сіверської гімназії посіло листування Халанського з міністром освіти О. Розумовським, відображене в кількох архівних фондах (бо копії з листа Розумовського до ректора Харківського університету були, вочевидь, розіслані по губернських дирекціях училищ). У серпні 1813 р. Халанський писав новообраному ректорові Харківського університету Тімофєєві Осіповському, між іншим повідомляючи, що до нього звернувся відомий доброчинець для училищ Ілля Безбородько з проханням прийняти до гімназії його кріпака і Халанський не зміг тому відмовити. Тут-

таки Халанський висловлює прагнення, щоб у гімназії навчалися не самі лише шляхетські діти чи вільні особи, але й діти внесених до подушного окладу, а в разі добрих успіхів щоб їх по закінченні гімназії приймано й до університету [див. ЦДІАУК, ф. 2162, оп. 1, спр. 85, арк. 1-4]. Ректор постановив зробити з цього приводу запит до міністра через училищний комітет при Харківській навчальній окрузі. Відповідь О. Розумовський дав недвозначно негативну: в гімназії мали навчатися передусім представники шляхетства та вищих прошарків [див. ДАЧО, ф. 229, оп. 1, спр. 14, арк. 197].

З усіх директорів училищ і вчителів Халанський найдовше пробув на посаді, очолювавши ці навчальні заклади в сумі 37 років. За цю свою діяльність він був відзначений нагородами: 1790 р. йому “пожалувано” золоту табакерку за складання «Топографічного опису Новгород-Сіверського намісництва»; 1805 р. він отримав премію розміром три тисячі карбованців, а 1811 р. дістав орден рівноапостольного князя Володимира IV ступеню [див. ЦДІАУК, ф. 2162, оп. 1, спр. 135, арк. 1 і зв.]. Однак 1814 р. не мали успіху заходи щодо отримання нових орденів чи щорічного пансіону розміром 1600 карбованців (вочевидь, через тертя з міністром освіти О. Розумовським) [див. там-таки, спр. 90, арк. 1 і зв.]; тільки 1824 р. задоволено прохання про надання пансіону розміром 800 карбованців його доньці Марії, який вона по батьковій смерті мала отримувати до заміжжя [див. там-таки, спр. 201, арк. 2, 6].

Основним проєктом Івана Халанського на схилі днів стала побудова нової двоповерхової кам'яниці для Новгород-Сіверської гімназії. По підтрим у 1823 р. директор удався до малоросійського губернатора Ніколая Рєпніна, до відомого мецената (в тому числі й щодо гімназії) Ніколая Румянцева та до куратора Харківської навчальної округи Єгора Карнеєва (з проханням про використання коштів, що були на рахунках гімназії). Реакція адресатів була прихильна: Рєпнін у листі до Карнеєва назвав цю гімназію найкращою “в Малоросії”; Румянцев зазначив, що є її шанувальником і, крім офіри в тисячу карбованців, надасть скло зі свого заводу в Гомелі. Поміщик із Новгород-Сіверського повіту Олексій Перовський (позашлюбний син колишнього міністра освіти О. Розумовського і майбутній куратор Харківської навчальної округи) заофірував 1000 карбованців та взявся постачати будівництво негашеним вапном; у його очах ця гімназія – “окраса всього Малоросійського краю”. Колишній учень Леонтій Ярошевицький обіцяв задешево продати свій будинок під місце для гімназії. Учитель Кирилов накреслив план майбутньої будівлі. Однак коштів усе одно було дуже недостатньо й за найскромнішими підрахунками роботи мали б тривати три роки. Розпочатий процес збору коштів та будівництва продовжив уже наступний директор гімназії³ [див. там-таки, спр. 379, арк. 2, 5, 12-14, 17-18].

³ По смерті Халанського на цій посаді спочатку працював найстаріший учитель Петро Левицький. Однак у справі знову втрутилися столичні “малороси”. У травні 1825 р. куратором Харківської навчальної округи став О. Перовський. Він добре знав Новгород-Сіверську гім-

Директор Халанський помер 5 березня 1825 р. Його великі заслуги визнавало місцеве шляхетство. Збереглися тексти урочистих промов на його похороні учителя гімназії протоієрея Стефана Ленковського, учнів Ніколя Парльо, Платона Антоновича [див. ІРНБУВ, ф. II. спр. 3701–3702].

З огляду на внесок померлого в шкільництво глухівський повітовий шляхетський маршалок Олександр Маркович (теж гідний уваги освітній діяч і педагог) почав листування з маршалками сусідніх повітів у справі спорудження пам'ятника Халанському в Новгороді-Сіверському [див. там-таки, спр. 3703, арк. 1, 2], проте цей задум не здійснився (лист із відмовою надійшов, наприклад, від маршалка Новгород-Сіверського повіту [див. там-таки, спр. 3704, арк. 1]).

Халанський насамперед показав себе як талановитий адміністратор, здатний зберігати навчальний заклад, примножувати його бібліотеку і переводити в життя важливі кроки задля його вдосконалення. За життя Халанського Новгород-Сіверська гімназія була провідним навчальним закладом Лівобережної України і ще довго потому вирізнялася якістю надаваної освіти⁴.

* * *

Біографії трьох діячів освітньої галузі, нехай дуже різні, мають і щось спільне. Усі троє винесли підставові знання зі “старої школи” (Переверзев і Халанський із Харківської колегії, Каруновський із Переяславської) – та притому були становчими прибічниками світських реформ. Халанський і Переверзев відзначилися в адміністративній роботі, спрямованій на відкриття та підтримку функціонування навчальних закладів; Каруновський писав розвідки та проводив емпіричні експерименти з місцевим матеріалом. Єднали їх і особисті контакти: Халанський на своїх життєвих шляхах перетинався і з Переверзевим, і з Каруновським. Відкритим залишається засадниче для інтелектуальної еволюції всіх трьох названих діячів питання “переходу” та зазначених ними впливів – адже в кожного є певні прогалини в життєписі з часу становлення та початків кар’єри. Можливо, саме ці відомості були б найважливішими. Що ж до створення колективного портрету діячів тогочасної світської освіти на теренах Лівобережжя, то це справа майбутнього. А важливість цього завдання підкреслюється тим, що освітні проблеми тієї доби (трансформація навчальних закладів, комплектування бібліотек, матеріальне забезпечення, взаємозв’язок науки та освіти, доступ до знань і педагогічна свобода) залишаються актуальними на цих просторах і дотепер.

* * *

назую і, певна річ, зятя Халанського – професора І. Тимківського, власника маєтку Туранівці біля Новгорода-Сіверського; цьому останньому він і запропонував директорство. У підсумку Тимківський заступив на колишнє місце тестя в серпні 1825 р. [див. ЦДІАУК, ф. 2162, оп. 1, спр. 426, арк. 6, 19].

⁴ До числа вихованців гімназії, заснованої Халанським, належать Михайло Максимович, Пантелеймон Куліш, Костянтин Ушинський і ще ціла низка непересічних гуманітаріїв.

Підготовку цієї публікації почасти вможливила стипендія Канадського Інституту Українських Студій з Вічного фонду Анни та Нікандра Буковських за проєктом «Учителі та глядачі навчальних закладів Лівобережної та Слобідської України кінця XVIII – початку XIX ст. (просопографічні дослідження)».

ЛІТЕРАТУРА

1. *Андріяшев А.* Матеріали для історії учених закладів Черниговской губернії с 1789 по 1832 г. – Київ, 1865.
2. [Базалій Д. И.] Переверзевъ (Иванъ Аванасьевичъ, † 1794 г.) // *Энциклопедическій Словарь*. – Санктъ-Петербургъ, 1898. – Т. XXIII [45]. – С. 185.
3. [Болховитиновъ Е.] *Словарь Русскихъ свѣтскихъ писателей соотечественниковъ и чужестранцевъ, жившихъ в Россіи, сочиненіе митрополита Евгенія*. – Москва, 1845. – Т. II.
4. *Борисенко М.* «Топографічний опис Полтавської губернії 1809 р.» і початки становлення наукового українознавства // *Українознавство*. – 2011. – № 2. – С. 112-115.
5. *Вакуленко С. В.* Іван Переверзев і початки порівняльного дослідження російської та української мов // *Засоби навчальної та науково-дослідної роботи. Збірник наукових праць*. – Харків, 1998. – Вип. 5: До ювілею завідувача кафедри української мови, доктора філологічних наук, професора Лідії Андріївни Лисиченко. – С. 125-134.
6. *Василевскій В.* Полтавская гимназія с 1808 по 1831 гг. (Очерки по архивнымъ дѣламъ) // *Труды Полтавской ученой архивной комиссіи*. – Полтава, 1907. – Т. 3. – С. 185-272.
7. *Воспоминанія М. К. Чалаго*. 4. Гимназія // *Кіевская Старина*. – 1889. – Т. XXV. – № 4. – С. 74-91.
8. *Замечательные уроженцы и дѣятели Харьковской губерніи* // *Харьковскій календарь на 1886 г.* – Харьковъ, 1885. – С. 139-146.
9. *Кёппенъ П. И.* Списокъ Слободско-украинскимъ писателямъ и ревнителямъ просвѣщенія // *Матеріали для історії русской литературы*. – Санктъ-Петербургъ, 1867. – С. 211-214.
10. *Лашенковъ Н.* Посещение Харьковского коллегіума Бѣлгородскимъ епископомъ Самуиломъ Миславскимъ // *Харьковскій сборникъ. Литературно-научное приложеніе къ Харьковскому календарю*. – Харьковъ, 1889. – Вип. 3. – С. 203-208.
11. *Литвиненко М. А.* Джерела історії України XVIII ст. – Харків, 1970.
12. *Литвиненко М. А.* «Топографическое описание Харьковского наместничества» як джерело для вивчення історії Слобідської України другої половини XVIII ст. // *Український історичний журнал*. – 1966. – № 1. – С. 90-111.
13. *Лобойко И. Н.* Мои воспоминания. – Москва, 2013.
14. *Маслійчук В.* «Въ городе маломъ, нагорномъ, здоровомъ, красивомъ и как бы одной гимназії принадлежащемъ» (Новгород-Сіверська гімназія (училище) кінця XVIII – початку XIX ст.) // *Сіверянський літопис*. – 2016. – № 6. – С. 162-175.
15. *Маслійчук В.* «Новоприбавочные классы»: спроба світського навчального закладу у Харкові 1765–1775 рр. // *Київська академія*. – 2013. – Вип. 11. – С. 137-153.

16. *Маслійчук В.* Освітня реформа в Чернігівській губернії: виникнення і функціонування нових навчальних закладів (держава – спільнота – освіта) // Сіверянський літопис. – 2017. – № 4. – С. 175–188.
17. *Милорадовичъ Г. А.* Родословная книга Черниговскаго дворянства. – Санктъ-Петербургъ, 1901. – Т. II. – Ч. 3, 4, 5, 6 и приложения.
18. *Мірошніченко Ю. Р., Федірко А. М.* Новгород-Сіверська гімназія – alma mater Сіверського краю (1808–1818). – Київ, 2014.
19. Неосуществившийся университетъ в Новгородъ-Сѣверскѣ // Киевская Старина. – 1882. – Т. 1. – № 3. – С. 592–597.
20. *Оглоблин О.* Люди старої України. – Мюнхен, 1959.
21. Описаніє дѣлъ архива Министерства Народнаго Просвѣщенія. – Санктъ-Петербургъ, 1917. – Т. 1.
22. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – Київ, 1997.
23. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела. – Київ, 1991.
24. *Панаженко И.* Историческая записка о Новгородъ-Сѣверской гимназии. – Киевъ, 1889.
25. [Переверзевъ И.] Краткія правила Россійскаго правописанія, изъ разныхъ грамматикъ выбранныя, и по свойству Украинскаго діалекта для употребленія Малороссіянамъ дополненныя в Харьковѣ. – Москва, 1782.
26. *Пірко В. О.* Іван Опанасович Переверзев і його праця «Топографічний опис Харківського намісництва» // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Харків, 2001. – Вип. 3. – С. 39–49.
27. *Пірко В. О. І. О.* Переверзев – історик слобідського козацтва // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – 2002. – Т. 8. – С. 80–102.
28. *Посохова Л. Ю.* На перехресті культур, традицій, епох. Православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. – Харків, 2011.
29. Разныя извѣстія по части народнаго Просвѣщенія // Періодическое сочиненіє о успѣхахъ народнаго Просвѣщенія. – 1808. – Т. XXI. – С. 377–463.
30. *Севергинъ В.* Обозрѣніє Россійской Финляндіи, или Минералогическія и другія примѣчанія, учиненныя во время путешествія по оной въ 1804 г. – Санктпетербургъ, 1805.
31. *Сухомлиновъ М.* Училища и народное образованіє въ Черниговской губерніи // Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. – 1864. – Ч. СХХІ. – № 1. – Отд. III. – С. 1–94.
32. Топографическое описаніє Харьковскаго намѣстничества съ введеніємъ и примѣчаніями Д. И. Багалѣя. – Москва, 1788; Харьковъ, 1888 // Харьковскій Сборникъ. Литературно-научное приложеніє къ «Харьковскому Календарю». – Харьковъ, 1888. – Вип. 2. – С. 1–80 (3-я пагин.).
33. Топографическое описаніє Харьковскаго намѣстничества съ историческимъ предувѣдомленіємъ о бывшихъ в сей странѣ с древнихъ временъ перемѣнахъ, взятымъ къ объясненію Дѣяній и Хронологіи из Татарской Исторіи Баядуръ-Хана-Абулгази, Россійской Исторіи Князя Щербатова, Начертанія Европейской Истории Готтфрида Ахенвалла, и политической Исторіи Самуила Пуффендорфа. – Москва, 1788.

34. *Тутолминъ М.* Столѣтіе Черниговской гимназіи. Краткая историческая записка 1805–1905 гг. – Черниговъ, 1906.
35. *Шмурло Е.* Митрополитъ Евгеній какъ ученый. Ранніе годы жизни. 1767–1804. – Санктъ-Петербургъ, 1888.
36. *Шпорлюк Р.* Формування модерних націй. Україна. Росія. Польща. – Київ, 2013. – С. 390-404.
37. *Archaimbault S., Wakoulenko S.* Un comparatiste avant la lettre: Ivan Pereverzev et ses «Préceptes de la rectitude grammaticale russe... à l'usage des Ukrainiens» (1782). – Paris, 2010.
38. *Wakoulenko S.* Sprachvergleich und Sprachkonstruktion bei Iwan Perewersjew // Sprachdiskussion und Beschreibung von Sprachen im 17. und 18. Jahrhundert. – Münster, 1999. – S. 381-391.

СКОРОЧЕННЯ

ВРФТ ІЛ НАНУ – Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка Національної академії наук України (Київ).

ДАХО – Державний архів Харківської області (Харків).

ДАЧО – Державний архів Чернігівської області (Чернігів).

ІРНБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського.

РДІА – Російський державний історичний архів (Санкт-Петербург).

ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів України (Київ).

Wolodimir MASLIJTSCHUK

LEBENS-LÄUFE EINIGER PERSÖNLICHKEITEN IM UKRAINISCHEN BILDUNGSWESEN DES 18. UND 19. JAHRHUNDERTS (Iwan Perewersjew, Fedir Karunowskij, Iwan Chalanskij)

Im Artikel werden anhand der Archivalien die Lebensgeschichten von drei bedeutsamen Pädagogen, Schulverwaltern und Wissenschaftlern aufgezeichnet, die am Ende des 18. und zu Beginn des 19. Jahrhunderts in der linksufrigen Ukraine tätig waren. Iwan Perewersjew (1750/1751–1796) ist vor allem durch seine Publikationen im Bereich der Landes- und Sprachkunde bekannt; ihm verdankte man jedoch ebenfalls einen merkbaren Aufschwung des Schulwesens in der Charkiwer Statthaltereie, als er dort in den Jahren 1789–1796 das Amt des Direktors der Volkslehranstalten bekleidete. Der vielversprechende, aber vorzeitig gestorbene Fedir Karunowskij (†1811) unterrichtete in der Naturkunde an den Gymnasien zu Poltawa, Nowhorod-Siwerskij und Tschernihiw; von seinem handschriftlichen Nachlaß wurde 1997 eine wertvolle *Topographische Beschreibung des Gouvernements Poltawa* veröffentlicht. Iwan Chalanskij (ca. 1747–1825) gilt als Begründer des Gymnasiums zu Nowhorod-Siwerskij (1808), welches an der Stelle einer vorexistierenden Volkslehranstalt entstand und durch sein hohes Unterrichtsniveau berühmt war. Zu Chalanskij's Hauptanliegen gehörte die Zugänglichkeit der Schulbildung für alle Gesellschaftsschichten. Die Biographien aller drei behandelten Figuren weisen ihren gemeinsamen Einsatz – ganz im Sinne der Aufklärung – für die Säkularisierung des Bildungswesens auf.